

І. Коляда, Є. Биба

Отаман
Іван Сірко

Харків
«ФОЛІО»
2017

Розділ перший
ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ

Роки, десятиліття нашого історичного безпам'ятства у кривавому ХХ сторіччі далися взнаки. Славного козака-запорожця, поборника православної віри, захисника простого люду від турецько-татарської неволі, політика та полководця, перед талантом якого схиляли голови європейські монархи, стали називати і «націоналістом», і «петлюрівцем», і «ворогом народу», і «ворогом радянської влади»... Могила захисника православного українства, однієї з більш непересічних постатей у вітчизняній історії, була занедбана та поросла бур'яном. Могло навіть статися так, що вона, як і могили багатьох наших гетьманів, як і тисячі могил наших дідів та прадідів, канула б у забуття.

У 60-х роках ХХ століття сотні українських сіл із їхніми найродючішими у світі чорноземами, а також із церквами та цвинтарями були поглинуті водою витворених людськими руками штучних морів. Будуючи Каховське водосховище, не полишили у спокої поховання славетного кошового на кладовищі Чортомлицької Січі, яке частково збереглося через століття війн, протистоянь, руйнації й атеїстичного забуття. Могила Івана Сірка, як, зрештою, і все кладовище, була настільки занедбаною та спалпленою, що, за свідченнями сучасників, поруч із нею паслися кози. Проте в народі пам'ятали про місце поховання славного кошового. Були спроби привести могилу до ладу. У квітні 1967 року Дніпропетровський облвиконком прийняв постанову про перенесення останків кошового отамана І. Сірка на так звану Сторожову Могилу, що стоїть поблизу колишньої Січі, неподалік села Капулівка.

Виконання цієї постанови було покладене на комісію в складі дев'яти осіб. Увечері 24 листопада 1967 року, коли починало сніжити, поспіхом, при світлі фар колгоспного трактора, могила кошового була розкопана. Виявилось, що І. Сірко лежав у дубовій труні, на ньому були шапка з бобрового хутра, рештки одягу та червона китайка, якою за звичаєм козаки накривали свого отамана, проводжаючи в останню путь.

У ході розкопок був складений акт, який, зокрема, зафіксував таке: «...Скелет похованого лежав випростано на спині, головою на захід, права рука зігнута в лікті так, що кисть її була на грудях, ліва також зігнута в лікті, кисть — у ділянці живота... Череп частково ушкоджений, розтросчена лицева

частина, що збереглася у фрагментах... У верхній щелепі немає жодного зуба, ямки зубів позаростали, окрім двох, з лівого боку. На нижній щелепі збереглося два останні зуби, тобто зуб мудрості й останній кутній. Ямки решти зубів позаростали повністю... Плечові кістки обох рук у місцях прикріплення м'язів мають значні горбки, внаслідок чого тут діаметр кістки більший на один сантиметр. Як на правій кисті, так і на лівій бракує деяких фаланг пальців».

Візуальне обстеження черепа показало, що йому властивий дуже сильний розвиток м'язового рельєфу. Крім того, для нього характерні різка брахікранія, низьке обличчя, широкі вилиці, невисокі орбіти і дещо випуклий ніс. Поєднання брахікранії та значної ширини вилиць, на думку сучасного антрополога С. Сегеди, дає підстави припустити, що серед предків І. Сірка могли бути степовики-кочовики. Разом із цим у зовнішності отамана безумовно переважають риси центральноукраїнського типу.

Останки кошового склали, а череп відділили від тіла для проведення антропологічних досліджень. Не бажаючи зайвого розголосу щодо дій над останками небіжчика, вночі череп кошового підмінили черепом тридцятирічного чоловіка з поховання доби бронзи.

Згодом останки І. Сірка були перенесені до кургану доби бронзи біля села Капулівка під Нікополем, туди ж перемістили й надмогильну плиту.

27 листопада 1967 року череп І. Сірка був переданий до лабораторії пластичної антропологічної реконструкції відомому вченому М. Герасимову, та смерть професора перешкодила виконанню складної роботи з відтворення рис обличчя кошового. Справу М. Герасимова продовжила його талановита учениця, кандидат біологічних наук Г. Лебединська. «І. Д. Сірко, — зазначала вона, — помер зовсім не молодим. Про це свідчать зарослі шви черепа та відсутність зубів. Нам бажано б відтворити риси обличчя в молодому віці. На це, звичайно, потрібен час. А поки що вже відтворено риси Івана Сірка в профіль та анфас — саме такими, якими вони були в останні дні його життя».

Отже, череп І. Сірка протягом наступних 20 років перебував не в Україні, а на чужині — у Ленінграді. Так і покоїлися б останки отамана у чужій могилі, при чужій голові, якби про нього у другій половині 1980-х років, у період нашого національного пробудження, не згадав український письменник Ю. Мушкетик, який звернувся до відповідних установ із закликом повернути череп та перепоховати запорозького лицаря.

У 1988 році український антрополог С. Сегеда привіз череп І. Сірка до Києва. Але ще протягом двох років науковцеві довелося тримати його в себе вдома. Лише у квітні 1990 року, після численних звернень та прохань, владні чиновники вирішили повернути череп до могили. Але й мертвим запорозький лицар наганяв страх на сучасних безбачченків, які не боялися ні людського осуду, ні Божої карі. Тому й вирішили вони без належних урочистостей, гідного лицарського шанування, як і тридцять років тому, таємно, по-злодійськи вночі зробити підкоп під бетон і через нього підкинути череп до останків небіжчика. Лише втручання небайдужих національно свідомих

патріотів перешкодило втіленню цього задуму. Проте спокою останки І. Сірка не знали ще кілька років. Знову не в могилі знайшов собі притулок череп кошового, а в сейфі ще одного чиновника, з когорти тих, хто завзято руйнував народну пам'ять у минулому та не хотів, щоб молоде покоління мало національні святині.

Лише в липні 2000 року, коли археологи вилучили з могили чужий череп і замінили його справжнім черепом Сірка, нарешті скінчилися посмертні поневірення останків запорозького кошового, а його прах здобув спокій.

У серпні цього ж року на могилі славетного кошового отамана Івана Сірка відбулася панахида.

РОДОВІД. ПЕРШІ ВІДОМОСТІ

Упродовж двох століть історики намагаються з'ясувати як дату та місце народження, так і походження кошового отамана Івана Дмитровича Сірка — одного з найвидатніших політичних діячів і полководців України.

Народні перекази та перші дослідники життя легендарного запорозького кошового твердили про його незнатне походження. Сучасні ж історики вважають, що І. Сірко належав до давнього православного шляхетського роду, представники якого відомі ще з другої половини XVI століття.

Не меншу кількість суперечок серед істориків викликає питання про місце народження майбутнього звияжця. Одні твердять, що він народився на Слобожанщині, зокрема Д. Яворницький, відомий дослідник запорозького козацтва, місцем народження І. Сірка називає Мерефу, козацьке поселення, яке нині розташоване в Харківській області. Інші ж, серед них і сучасний історик Ю. Мицик, місцем народження кошового вважають Поділля, зокрема колишне сотенне містечко Мурафу (Мурахву) Брацлавського полку, що нині є селом на березі однойменної річки в Шаргородському районі Вінницької області.

Деякі історики вважають, що на Слобожанщині родина Сірка з'явилася в добу «великого згону», коли за наказом гетьмана І. Самойловича населення Правобережної України змушене було самостійно переселятися на лівий берег Дніпра. До сьогодні дійшли лише деякі відомості про батьків майбутнього отамана. Так, відомо, що Іван народився приблизно 1605 року в родині православного шляхтича Дмитра Сірка. Ім'я ж матері залишається й до сьогодні невстановленим. Крім Івана, Д. Сірко мав ще одного сина.

За легендою, народився Сірко на світ із зубами, і тільки-но баба-пупорізка піднесла його до столу, він одразу ж ухопив звідти пиріг та з'їв його. Так, за народними повір'ями, упродовж свого життя він мав «гризти та бити ворогів своїх».

При хрещенні його нарекли ім'ям Іван на честь святого Іоанна Хрестителя, в перекладі ім'я Іван означає «Божий дар».

Документальних відомостей про дитячі та юнацькі роки життя майбутнього кошового немає. Сучасні історики схильні вважати, що Іван отримав належну шляхтичеві освіту.

Показачення народних мас і відмова селян виконувати повинності на користь польських магнатів та шляхтичів торували їм стежки на Запорозжя. Прагнення справедливості для свого уярмленого народу, а можливо, і приклад батькового життя не могли не відбитися в душі юнака та не могли не визначити його майбутню козацьку долю. Імовірно, не давала йому спокою і слава запорожців, які виступали проти татар і турків, ходили в походи Чорним морем та поверталися звідти, здобувши багатства та вдячність людей, що їх вони визволяли з неволі.

Як зазначає Д. Яворницький, причиною появи Сірка в козацьких лавах було те, що «він пішов на Січ, бо не можна було від татар жити на Україні і що татари захопили його близьких родичів до Криму в полон (як він сам писав царю)».

Отже, у часи бурхливих змін, як і сотні інших, Іван подався в козаки. Згодом сучасники скажуть про нього: «У душі й на ділі він був справжнім запорожцем-християнином. Як заповзятий козак, завжди боронив православну віру, православний люд, свято вірячи в Христа-Бога. Саме тому ввійшов у народну пам'ять як лицар-визволитель із татарсько-турецької неволі всіх християн: чи то росіянина, чи то поляка, чи то брата-українця».

Серед запорожців побутувало повір'я: що більше вб'єш «бусурманів», то певніше ввійдеш до Царства Божого, а Сірко вірив у це сильніше, ніж будь-хто інший. Тому відчайдушно, і з усім козацьким заповзяттям, і з усією душею, і всім щирим козацьким серцем протистояв татарсько-турецьким нападам.

У запорозькому товаристві Іван Сірко мав заслужений авторитет і пошану, бо вдачаю та діями він був людиною мудрою, цілеспрямованою. Талант полководця, мудрість політика й особиста хоробрість поставили його на одне з цільних місць серед тогочасних можновладців.

Про нього, як про справжнього військового полководця, вмілого стратега й тактика, в різні часи однаково позитивно відгукувалися всі: і друзі, й недруги.

«Сірко — воїн славний і в ратній справі великий мастак», «має велику довіру в козацькому війську», — писав про нього польський король Ян III Собеський.

«Це був той їхній справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до старості бавився воєнними промислами... Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало», — писав С. Величко. Козацькі літописці ще називають його сильним, великим і славним кошовим отаманом.

Татари ж називали його «урус-шайтаном» — «руським дияволом», а татарські матері лякали його іменем своїх дітей. Турецький же султан наказав молитися в мечетях, щоб загинув той козацький отаман Сірко, який дошкуляв йому постійними набігами на Крим та ногайські степи.

Узявши участь у 55 битвах, він майже завжди виходив із них переможцем, що й уславило його серед нащадків на віки. Сучасники й історики відзнача-